

Kant, Analitik Felsefe ve Metafizik

Mehmet Sait REÇBER

<https://orcid.org/0000-0002-4438-8209> | msrecber@yahoo.com

Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Ana Bilim Dalı, Ankara, Türkiye
<https://ror.org/01wntqw50>

Öz

Bu makalede öncelikle tarihsel bağlam göz önünde bulundurularak Kant'ın analitik felsefe akımı üzerindeki etkisi özellikle metafizik eleştirisi açısından ele alınmaktadır. Bu bağlamda Kant'ın metafizik anlayışı ve eleştirisi, Wittgenstein'in *Tractatus*'ta konuya yaklaşımı ile Mantıksal Pozitivizmin metafizik eleştirisi karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir. Kant'ın metafizik eleştirisi ile analitik felsefede ortaya çıkan metafizik karşıtlığı arasında bazı farklılıklar bulunmasına rağmen her iki yaklaşımın da metafiziğe bir sınır getirme noktasında bir takım tutarsızlıklarla karşı karşıya kaldıkları üzerinde durulmaktadır. Son olarak, günümüz analitik felsefedeki metafizik yönelimin mahiyetine dair bir değerlendirme sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kant, Analitik Felsefe, Metafizik, Bilgi, Wittgenstein, Mantıksal Pozitivizm, Ayer, Dil, Düşünce, Sınırlama.

Atıf Bilgisi Reçber, Mehmet Sait (2025). Kant, analitik felsefe ve metafizik". <i>Felsefe Dünyası</i> , 82, 4-25, https://doi.org/10.58634/felsefedunyasi.1582082	
Geliş Tarihi	09.11.2024
Kabul Tarihi	06.12.2025
Yayın Tarihi	15.12.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – intihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Etik Bildirim	felsefedunyasi@tufed.com.tr
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC-BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kant, Analytic Philosophy and Metaphysics

Mehmet Sait REÇBER

<https://orcid.org/0000-0002-4438-8209> | msreerber@yahoo.com

Ankara University, Faculty of Divinity, Ankara, Türkiye

<https://ror.org/01wntqw50>

Abstract

This article firstly addresses the impact of Kant on the movement of analytic philosophy particularly with reference to the criticism of metaphysics. In this context, it provides an evaluation of Kant's conception and criticism of metaphysics and Wittgenstein's approach to the problem in *Tractatus* and the Logical Positivist criticism of metaphysics in a comparative manner. Although it is granted that there are some differences between Kant's critique of metaphysics and the repudiation of metaphysics that emerged in analytic philosophy, it is highlighted that both approaches generate some inconsistencies in terms of setting a limit on metaphysics. Finally, an assessment of the character of the metaphysical orientation in the current analytic philosophy is presented.

Keywords: Kant, Analytic Philosophy, Metaphysics, Knowledge, Wittgenstein, Logical Positivism, Ayer, Language, Thought, Limitation.

Citation Reçber, Mehmet Sait (2025). Kant, analitik felsefe ve metafizik". <i>Felsefe Dünyası</i> , 82, 4-25, https://doi.org/10.58634/felsefedunyasi.1582082	
Date of Submission	09.11.2024
Date of Acceptance	06.12.2025
Date of Publication	15.12.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	felsefedunyasi@tufed.com.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Kant'ın "Kopernik devrimi" olarak tavsif ettiği yaklaşımının kendisinden sonraki felsefî akımlar üzerinde doğrudan veya dolaylı etkilerde bulunduğu bilinmektedir. Bu etkinin belki de kendisini en çok hissettirdiği akımların başında yirminci yüzyıl analitik felsefe akımının geldiği söylenebilir. Öyle ki Frege'den Russell, Moore, Wittgenstein'a, mantıksal pozitivistlerden Amerikan pragmatistlerine kadar birçok düşünür kendi yaklaşımlarını Kant'ın söz konusu yaklaşımıyla bir şekilde ilişkilendirerek veya hesaplaşarak ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda yirminci yüzyılın birinci yarısında mantık, matematik ve doğa bilimleri alanındaki kimi gelişmelerden dolayı Kant'ın söz konusu yaklaşımı eleştirilmiş olmakla birlikte, onun bilginin imkân ve tabiatına ilişkin dile getirdiği soruların önemli olduğu, analitik gelenekte yaygın bir kanaat olmuştur. Buna karşın yirminci yüzyılın ikinci yarısında hem analitik gelenekte hem de neo-pragmatist düşünürler arasında Kant'ın yaklaşımı yeniden canlanırken bu etki onun epistemolojik yaklaşımıyla sınırlı kalmamıştır (O'Shea, 2006, s. 513). Bu bağlamda dikkat çeken hususlardan biri, Hanna'ya göre, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından 1960'lı yıllara kadar ortaya çıkan analitik felsefenin önde gelen düşünürleri Frege, Russell, Moore, Wittgenstein, Carnap, Quine ile "Viyana Çevresi" olarak bilinen mantıksal pozitivistlerin, Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi* kitabında savunduğu temel tezleri reddetseler de onun bu eserinde yaptığı ayrımlar ile ele aldığı meseleleri (a priori-a posteriori, ampirizm-rasyonalizm, realizm-idealizm vb.) -farkında olmasalar da- içselleştirmiş olmalarıdır (Hanna, 2001, s. vii).

Analitik felsefenin babası olarak bilinen Frege'nin çalışmalarının temel amaçlarından biri, aritmetiğin *sentetik a priori* tabiatlı bir bilim olduğunu savunan Kant'a karşı onun *a priori* ama aynı zamanda analitik olduğunu ortaya koyma çabası olmuştur. Bunu göstermek için de aritmetiğin teoremlerinin mantıksal yasalara, kavramlarının da tümüyle mantıksal kavramlara indirgenebileceğini düşünmüştür (Reed, 2007, s. 14). Ancak aritmetiğin doğrularının mantıktan çıkarsanabileceği düşüncesi olarak bilinen bu "mantıkçı" yaklaşımda hem Frege hem de Russell *sentetik a priori* konusunda Kant'ın çabasını takdir etmişlerdir (O'Shea, 2006, s. 516). Wittgenstein'ın gerek düşüncesinde ele aldığı sorunlar gerekse bu sorunlara cevap bulma arayışında yaşamı boyunca Frege'nin etkisinde olduğunu düşünen Diamond, Frege'nin Wittgenstein üzerindeki etkisi ile Kant'ın Frege üzerindeki etkisini karşılaştırırken, Frege'nin Kant'ı eleştirirken ona verdiği değer ve ciddiyetin aynı şekilde Wittgenstein'ın Frege eleştirisinde işbaşında olduğunu belirtir (Diamond, 2010, s. 550-551).¹

1 Frege'nin Wittgenstein üzerindeki etkisini aralarındaki kişisel ilişkileri de dikkate alan bir değerlendirme için bkz. Reck, 2002, s. 3-38.

Tahmin edileceği gibi, Kant'ın analitik felsefe üzerindeki dikey ve yatay etkilerini farklı açılardan ele almak mümkündür.² Ancak biz bu yazımızda Batı felsefesinde ortaya çıkan analitik geleneğin oluşumunda³ Kant'ın özellikle metafizik düşünceye etkisi üzerinde duracağız. Kant'ın analitik felsefe üzerindeki muhtemelen en önemli etkilerinden biri, metafiziğin imkânı veya metafiziksel ifadelerin epistemik değerine yönelik eleştirisi olmuştur. Onun metafizik eleştirisi ile analitik felsefede ortaya çıkan metafizik karşıtlığını aynı kefeye koymak doğru olmasa da bu konudaki eleştirel yaklaşımının daha sonraki gelişmelere bir bakıma ilham vermek noktasında ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu da bir gerçektir.⁴

Prolegomena'da gelecek metafizik için izleyeceği yöntemin analitik olduğunu belirten Kant (2004, 4:275) için aşkınsal felsefe, her şeyden önce metafiziğin imkânı sorusu üzerinde durması açısından bütün metafiziklerden önce gelir (Kant, 2004, 4:279). Onun metafizik eleştirisindeki ana konu, bir bilim olarak metafiziğin imkânı meselesidir; kendini bir bilim olarak gören metafiziğin gelişme gösteren diğer bilimlerden farklı olarak aynı nokta etrafında dolaşıp durmasının sebebi (Kant, 2004, 4:255-4:256) ne olabilir? Kant'a göre metafizik, aklın doğal bir eğilimi olmakla birlikte "diyalektik ve yanıltıcı" olması hasebiyle bir bilim değil, yanılgıların peşinden giden bir "beyhude diyalektik sanat" olup, bu alanda birbirine üstünlük sağlayan ekoller olsa da hiçbirinin "meşru ve kalıcı" olduğu söylenemez. Metafiziğin bu yanılgılarından kurtulabilmesi ve bir bilim olması için *a priori* kavramlar yoluyla, bu kavramların çözümlenmesiyle aklın eleştirisinden geçmesi ge-

2 Kant'ın kendi felsefî yönteminin de temelde "kavramsal çözümleme"ye dayanan "analitik" olduğuna dair bkz. Lewin, 2023, s. 11-20.

3 Analitik felsefenin mahiyeti sorusu kadar tarihsel kökenlerinin ne olduğu da tartışmalı görünmektedir. Zimmerman'ın da belirttiği gibi "analitik" terimi herkes için aynı anlama gelmediği için onu herhangi bir sınırlama getirmeden basit bir şekilde tanımlamak yanlış anlamaları beraberinde getirecektir. Bkz. Zimmerman 2004, s. ix. Yine bkz. Tümkaya, 2020, s. 290-309. Analitik felsefenin "dilsel dönemeç (linguistic turn)" ile başladığını savunan Dummett'a göre farklı tezahürlerine rağmen bu felsefî yönelimi diğerlerinden ayıran iki aksiyom bulunmaktadır. Buna göre "[i] düşüncenin felsefî bir izahına dilin felsefî bir izahı aracılığıyla ulaşılabilir. ...[ii] kapsamlı bir izaha ancak böylece ulaşılabilir" (Dummett, 1993, s. 4). Dummett'in "dilsel dönemeç" üzerinden analitik felsefe tanımlamasına yönelik eleştirel değerlendirmeler için bkz. Monk, 1997, s. 36; Føllesdal, 1997, s. 8-9; Zimmerman, 2004 s. xiii; Hacker, 1997, s. 52-54. Analitik felsefenin "çeşitli ve çoğulcu" yapısı dikkate alındığında standart bir tanımının olmadığına ve böylece sadece analitik felsefecilere münhasır ortak "konular, öğretiler, yöntemlerden veya tarzlar"dan söz edilemeyeceğine ilişkin bir değerlendirme için bkz. Glock, 2013, s. 334. Glock (2008, s. 212-219) analitik felsefeyi tanımlamak noktasında gerekli ve yeterli koşulları ifade edecek belli bir ortaklık veya algoritma olmadığı düşüncesinden hareketle bu durumun Wittgenstein'in geç dönem felsefesinde yer alan "aile benzerlikleri" kavramıyla açıklanabileceğini düşünür. Analitik felsefenin kısa bir tarihsel gelişimi ve tanımlayıcı niteliklerine dair bir değerlendirme için yine bkz. Güven, 2015, s. 11-24.

4 Burada on sekizinci yüzyılda Batı düşüncesinde bir disiplin olarak metafiziğe yönelik eleştirilerin bulunduğunu belirtmek gerekir. Bkz. Wilson, 2024, s. 133-141.

rekir. Bu yolla aklın *sentetik a priori* imkânını, onların kullanım ve sınırlarını eksiksiz bir sistem dâhilinde gösterilmelidir (Kant, 2004, 4:365).

Kant'a göre, bu yanılgıları üreten "bütün dogmatik metafizikler" in yıkıldığını söylemek mümkün olsa da aklın eleştirisine dayanan bir metafiziğin ortaya çıktığını düşünmek için erkendir (Kant, 2004, 4:367).⁵ Ne var ki insan zihninin bir gün metafiziksel soruşturmalardan vazgeçeceğini beklemek, Kant'a göre, kirli havayı solumamak için nefes almaktan vazgeçileceğini beklemek gibi bir şeydir. Metafizik sistemler sorgulayıcı bir zihni ikna etmek konusunda başarısız olsa da metafizikten vazgeçmek mümkün değildir; dünya durdukça metafizik olacaktır. Aklın söz konusu eleştirisinden başka bu ihtiyacı karşılamamanın bir yolu da yoktur (Kant, 2004, 4:367). Kant'a göre tabiatı gereği metafiziksel idrak *a priori* karakterlidir, çünkü böyle bir idrakin kaynakları ne fizik gibi dış tecrübeye ne de ampirik psikoloji gibi iç tecrübeye dayanır. Aksine böyle bir idrak saf akla veya saf anlığa dayanır (Kant, 2004, 4:265-4:266). Matematiksel idrak da tabiatı gereği zorunluluk ifade ettiği için *a priori* olmakla birlikte kavramlarla değil, kavramların yapılandırılmasıyla yol alır, çünkü böyle bir idrak salt kavramsal çözümlemenin ötesinde görüde (tecrübede) kendine uygun karşılığı bulmalıdır ki onu aynı zamanda *sentetik* yapın budur (Kant, 2004, 4:272).

Kant'ın geleneksel metafizikle ilgili görüşleri ve bu bağlamda kendi yaklaşımının değeri, ne ölçüde tutarlı olduğu, farklı ve ayrıntılı değerlendirmelerin konusu olmuştur. Onun bu konudaki görüşlerine dair literatür genel olarak iki noktada yoğunlaşmaktadır. Bunlardan birincisi Kant'ın eleştirel düşüncesinde de eleştiriye konu ettiği geleneksel metafiziksel kalıntıların bulunduğu; ikinci ise onun bu eleştirisinin kendisinin kapalı olduğu veya açık bir şekilde metafiziksel bir sistem ortaya koyduğudur (Rotenstreich, 1954, s. 392). Kant'ın tecrübeye imkân tanıyan zorunlu bir takım genel niteliklerin bilişsel (ya da aklı) yapımızdan kaynaklandığı düşüncesini tutarsız bulan Strawson, böyle bir öğretinin onun gerçek arayışını açıklamaktan ziyade gölgelediği kanaatindedir. Kant'ın felsefeyi bir bilim olarak sağlam bir temel üzerine oturtma arayışında dayandığı temel ilke, Strawson'ın "*anlam ilkesi (principle of significance)*" olarak adlandırdığı, tecrübe koşulunu karşılamayan kavramların "meşru" ve "hatta anlamlı" bir kullanımının olamayacağı şeklinde özetlenebilecek iddiasıdır. Buna göre bir tecrübe durumuna nasıl karşılık geldiğini açıklamadığımız sürece bir kavramın kullanımı meşru

5 Kant'ın gelecekte böyle bir metafizik ortaya koyma çabasının hayatının son dönemlerine kadar devam ettiği ve bunu ortaya koymanın insan tasavvuruna ilişkin şüpheli, ampirist ve coşkucu yaklaşımlara karşı bir çıkış yolu olarak önemli bulduğu söylenebilir (bkz. Wilson, 2024, s. 133-141). Yine Kant'ın metafiziği bir bilim olarak inşa etme imkânı hususundaki düşüncelerinin teorik ve pratik boyutları çerçevesindeki bir değerlendirme için bkz. Gava, 2024, s. 150-166.

olmayacaktır, çünkü böyle bir şey bilgimizin ötesine geçtiği için bu yolla ne dediğimizi bilemeyiz. Bilimsel bir araştırmada tecrübeye karşılığı olmayan birtakım ideler kaçınılmaz ve hatta faydalı olsa da bu idelere karşılık gelen birtakım gerçekliklerin olduğu ve bunun tecrübeden bağımsız bir şekilde salt bir düşünsel yolla (kavramsal çözümlemeyle) bilinebileceği, “anlam ilkesi”ni ihlal eden aşkın metafiziğin bir yanılgısıdır. Ancak bu durum bir “bilimsel metafizik” ortaya koymanın imkânsız olduğu anlamına gelmez; öyle ki Kant’ın hedeflediği ve kısmen ortaya koyduğu bu bilimsel metafiziğin temel amacı, tecrübî bilgi açısından kaçınılmaz olan bir takım ilkelerin ve idelerin kullanımını belirleyen/ sınırlayan çerçeveyi ortaya koymaktır. Böyle bir metafizik, “en genel ve temel” olanı belirlemek açısından yöntemsel olarak *a priori* karakterde olsa da bu yolla tecrübeden bağımsız birtakım nesnelerin varlığını değil, herhangi bir tecrübî araştırmanın zımnen içerdiği “kavramsal yapı”yı ortaya koymayı hedefler ki onu “aşkın” değil, “aşkınsal” yapan da budur. Kant’ın yaklaşımını bu şekilde yorumlayan Strawson’a göre, Kant’ın aşkın metafiziği tümüyle reddetmek noktasında ampirist filozofların teveccühüne mazhar olmaması için bir neden yoktur. Böylece tecrübenin metafiziğine ilişkin bir öneride bulunmak noktasında ayrılrsa da Strawson’a göre Kant aşkın metafiziğe yönelik eleştirisi ve “anlam ilkesi”ni savunmasıyla Berkeley ve Hume gibi klasik ampirist geleneğe ve bu geleneğin çağdaş bir ifadesini temsil eden Ayer’e yakın bir yerde durmaktadır (Strawson, 1966, s. 15-18).⁶

Kant, düşüncesinin Berkeley’e kadar gelen idealistlerin düşüncesinden farkını anlatırken onlardan hakikatin yegâne kaynağının tecrübe olduğu, dolayısıyla saf anlığın veya saf aklın kavramlarıyla elden edilen bütün idraklerin esasen “saf yanılsama”dan başka bir şey olmadığı noktasında ayrıldığını söyler (Kant, 2004, 4:374). Diğer taraftan, Strawson’ın belirttiği gibi, Hume ile Kant’ın düşünceleri arasında bir paralellik olsa da Kant, tecrübenin ancak daha geniş bir kavramsal çerçevede anlamlı olabileceği, ya değilse ampirist tecrübe kavramının tutarsız olacağını savunmak suretiyle Hume’un sorgulamadan kabul ettiği “temel ampirist dogma”yı reddetmiştir (Strawson, 1966, s. 18-19). Böyle de olsa Kant’ın geleneksel ya da aşkın metafiziğe karşı sergilediği eleştirel tutum ile kavramların ancak tecrübeye bir karşılıkları olduğunda epistemik bir değere sahip olabilecekleri konusundaki yaklaşım

6 Esasen *Language, Truth and Logic* adlı eserinin ilk baskısına yazdığı önsözde Ayer, orada dile getirdiği düşüncelerin Russell ve Wittgenstein öğretilerinden çıkarsandığını dile getirirken onların bu yaklaşımının da Berkeley ve Hume’un ampirist felsefelerinin “mantıksal sonucu” olduğunu da belirtir. Bkz. Ayer, 1971, s. 41. Diğer taraftan, Strawson’ın da belirttiği gibi (1966, s. 17, n.1), Kant bilgi ile ahlak düşünceleri arasında keskin bir ayrıma gitse de bu bağlamda söz konusu edilen “kavramsal yapı”, onun felsefesinde sadece tecrübeye mündemiç değil, ahlak metafiziğinde de işbaşındadır.

mının analitik felsefede etkili olan metafizik karşıtı tezlerle bir benzerliğe sahip olduğu söylenebilir.⁷

Analitik felsefede Russell, Moore ve ilk döneminde Wittgenstein metafiziğin/ontolojinin birtakım geleneksel meseleleriyle ilgilenmelerine rağmen, daha sonraki dönemlerde farklı nedenlerle metafizik, mantıksal ampirizm/pozitivizm ve gündelik dil felsefesini savunucularında olduğu gibi, yanlış (temelsiz) ve anlamsız olarak görülmüştür (Zimmerman, 2001, s. 288). Bu dönemde öne çıkan çalışmalardan biri, Viyana çevresi mantıksal ampiristleri/ pozitivistleri (özellikle M. Schlick) ile İngiliz ampirist geleneğin (Hume ve Russell'ın) etkisiyle yazılmış olan Ayer'in *Language, Truth and Logic* adlı eseridir (Sprigge, 2001, s. 205). Bu kitabın ilk bölümünü "Metafiziğin Elenmesi"ne ayıran Ayer, Kant'ın metafizikle ilgili serzenişlerine benzer bir şekilde, filozofların üzerinde durduğu geleneksel felsefe tartışmalarının büyük bir kısmının epistemik güvenceden yoksun, verimsiz tartışmalar olduğunu savunur. Buna göre bilim ve sağduyunun, fenomenal dünyanın ötesindeki gerçekliğe dair bilgi iddiasında olan metafiziğin iddia ettiği sonuçlara hangi öncüllerden hareketle vardığı sorgulanabilir ve bu yolla mümkün duyu tecrübesinin sınırlarını aşan bir önermenin bir anlamı olmadığı gösterilebilir. Ayer, aşkın metafiziğe ilişkin böyle bir eleştirinin Kant tarafından da ortaya konulduğunu hatırlatmakla beraber onun eleştirisinin farklı temellere dayandığını düşünür. Öyle ki Kant, eleştirisinde aklın tabiatı gereği mümkün tecrübenin sınırlarını aştığında birtakım çelişkilerle karşı karşıya kaldığını söyleyerek aşkın metafiziğe ilişkin imkânsızlığı olgusal bir zemine dayandırmıştır, oysa söz konusu imkânsızlık olgusal değil, mantıksaldır. Sadece duyu tecrübesine konu olan şeyler bilginin konusu olabiliyorsa kendi kendisiyle çelişmeden, yani söz konusu sınırı aşmadan bir kimse tecrübeyi aşan böyle bir gerçeklikten ve insan anlığının böyle bir alana girmemesi gerektiğinden nasıl söz edebilir? Bu noktada Wittgenstein'in *Tractatus*'ta dile getirdiği, sınırın iki tarafı düşünülmeden düşünceye sınır getirilemeyeceğini anımsatan Ayer'e göre duyu tecrübesinin ötesine geçmenin yarattığı verimsizliğin nedeni, Kant'ın dediği gibi aklın yapısı gereği bu sınırı aşma girişimi değil, metafizikçinin dile getirdiği ifadelerin anlamlı olma koşulunu karşılamamasıdır. Bir cümlemin olgusal içerikli bir önermeyi ifade edip etmediğini belirlemenin ölçütü ise "doğrulanabilirlik ilkesi"dir (1971, s. 45-48).⁸ Bu bağlamda metafiziğin imkânsızlığına dair gö-

7 Kant'ın mantıksal pozitivistler üzerindeki etkisi ve "doğrulama" ilkesine dayalı metafizik eleştirisine dair ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Minimah, 2016, s. 100-107. Ayer'in bilim ve felsefe bağlamında metafizik karşıtlığına ilişkin bkz. Sel, 2025, s. 132-147.

8 Mantıksal pozitivistlerin metafiziksel ifadeleri "anlamsızlık" zemininde reddinin nasıl "kendi kendisine referansla tutarsızlık" doğurduğuna ilişkin bir argüman için bkz. van Inwagen vd., 2023.

rüşler “zayıf” ve “güçlü” şeklinde ikiye ayrılacak olursa Kant’ın yaklaşımı zayıf, mantıksal pozitivistin yaklaşımı ise güçlü olarak görülebilir. Çünkü metafiziksel önermelerin “anlamsız” olduğunu savunan mantıksal pozitivistlerden farklı olarak Kant bu türden önermelerin anlamlı olduğunu fakat doğruluk ya da genel olarak epistemik değerlerinin bilinemeyeceğini savunduğu (van Inwagen vd., 2023) söylenebilir.

Kant’ın metafizik eleştirisinde önemli bir yer tutan bu “sınır çizme” düşüncesi, dolayısıyla “tecrübe” ve “anlam” esasen yirminci yüzyıl analitik felsefesinde esaslı bir ilginin konusu olmuştur. Wittgenstein’in *Tractatus*’taki çabası da düşünceye sınır getirme noktasında karşılaşılan kendi kendini çürütme riskini bertaraf etmek için böyle bir sınırı düşünceye değil, düşüncenin ifadesine getirmeye yönelik olmuştur (Moore, 2006, s. 327-331). Bu bağlamda A. W. Moore, Kant’ın, *bilinebilen* ile *düşünülebilen* noktasında yaptığı ayrımı uygun olarak görüde karşılığı olmayanı düşünebileceğimiz, dolayısıyla “boş düşünceler” sebebiyle düşüncemizin bilginimizin sınırlarının ötesine geçtiği gözleminden hareketle anlamın sınırlarını bilginimizle sınırlandırdığına dikkat çeker. Bu durumda Kant, anlamlı-olan ile anlamlı-olmayan arasındaki ayrımın kendisinin anlamlı olmadığını fakat bunu düşünebileceğimizi söyleyecektir. Ne var ki düşünülebildiğimiz ile bilebildiğimiz arasında yapılan ayrım da sorgulanabilir olduğu için bu yolla anlamın sınırlarını çizmenin ikna edici bir sonuç verdiği söylenemez (Moore, 2006, s. 333-334). Esasen, Priest’in de işaret ettiği gibi, Kant’ın kategorilerin uygulama alanının *phenomena* ile sınırlı olduğu, dolayısıyla *noumena*’ya uygulanamayacağı düşüncesi onu, dile sınır getirme noktasında ortaya çıkan çelişkilerle karşı karşıya getirmektedir. Bu sebeptendir ki Hegel’den bu yana Kant’ı bu noktada eleştirenler, onun *Saf Aklın Eleştirisi*’nde çelişkili bir şekilde *noumena* (veya *kendin-de-şeyler*) hakkında dile getirilen çok sayıda ifadelerinin bulunduğu; örneğin, *noumena*’nın duyumlarımıza neden olduğunu söylerken “nedensellik” kategorisini çelişkili bir şekilde bu alana uyguladığına dikkat çekmişlerdir. Şimdi, *noumena*’nın bilgisine sahip olmamamızın sebebi en temelde ona “kavramsal erişim”imizin olmaması ise bu alan hakkında konuşma imkânımızın dahi olmaması gerekir. Bir başka ifadeyle, kategorilerimizin *noumena*’ya uygulanması imkânsız ise bu alanın sadece bilginimizin değil, düşüncemizin de ötesinde olması gerekir. Bu da Kant’ın bilgi ve düşünce arasında yaptığı ayrımın amaçlanan sonucu vermediğini gösterecektir (Priest, 2023, s. 223-224). Kant’ın bu çelişkiyi bertaraf etmek için *noumena* düşüncesinde *olumlu* ve *olumsuz* ayrımına gidip birincisini değil, ikincisini “meşru” görmesi de, Priest’e göre, sorunu ortadan kaldırmak için yeterli değildir. Çünkü olumsuz anlamda da *noumena*, kategorilerin uygulama

namayacağına dair bir sınır veya sınırlama ifade ettiği için hakkında bir yargıda bulunamayacağımız şeylerin olduğunu söylemek dahi onlar hakkında bir yargıda bulunmayı gerektirecektir (2023, s. 228-229).⁹

Tractatus'un elementer önermelerin tabiatına ilişkin bir gözlemle (özcü metafiziksel bir tarzda) "mantığın tabiatı, dünyanın metafiziksel formu, düşünce ve dilin sınırları hakkında kapsamlı bir açıklama sağlayacağı düşünülmüştü. Sembolizmin dile getirilemez (*ineffable*) metafiziği, eşit derecede tecrübenin dile getirilemez solipsist metafiziği atomcu, realist bir ontolojiye bağlanmıştı" (Hacker, 2001, s. 70). Bu düşüncelerle, Hacker'e göre, "metafiziksel ben tecrübenin sınırı" olurken tecrübenin metafiziği "ampirik realizm ile aşkınsal solipsizmin bir formu" olarak ortaya çıkmıştır (Hacker, 2001, s. 73). *Tractatus*'ta dile getirilen düşünceler ne totoloji ne de "bipolar önermeler" olup, dünyanın, dilin ve mantığın özü ile bunlar arasındaki özsel ilişkilerin doğasını ortaya koymaya çalışan cümlelerdir. Aslında bu, dile getirilemeyen şeyi dil yoluyla göstermektir ki bu da eşyanın "özel doğaları"nı ortaya koymaya çalışan metafiziğin imkânsızlığını ifade eder. Dünya böylece doğru bir mantıksal açıdan görüldüğünde *Tractatus*'ta amaçlanan hedefe ulaşılmış olacaktır. Felsefenin bundan sonraki işi de bir dil eleştirisi, yani felsefi açıdan sorunlu olan önermelerin çözümleme yoluyla mantıksal formlarını ortaya koymak, bu kurallara uyup uymadıklarını belirlemek olacaktır (Hacker, 2001, s. 76).

Anlamın sınırlarını belirlemek konusunda yirminci yüzyıl analitik felsefede yapılan girişimler, Kant'ın düşüncesiyle yapısal bir benzerliğe sahip olmanın ötesinde, Moore'a göre, "aşkınsal idealizm"e doğru bir yönelime de işaret etmektedir. Nitekim Wittgenstein'in *Tractatus*'ta yaptığı şey, "düşünülebilen veya söylenebilen" şeylerin sınırlarını belirlemeye yöneliktir (Moore, 2006, s. 340).¹⁰ Burada Wittgenstein, dile getirilmeyen şeyler olduğunu ve bunların "mistik" olduğunu söylerken açıkça "söylenebilen ve söylenemeyen" ayırımına dayanmaktadır. Felsefenin yöntemi ise "söylenebilen"in dışında bir şey söylememektir. Söylenebilen şeyler de "doğa bilimlerin önermeleri"yle sınırlı olduğu için metafiziksel bir iddia karşısında yapılması gereken, bu tür önermelerdeki bazı "işaretler"e anlam verilemeyeceğidir. Dile getirile-

9 Strawson'a göre (1997, s. 241) numen hakkındaki tümüyle olumsuz bir anlayış, yani şeylerin *ken-din-de* olarak bilgimize konu olmadıkları iddiası "şeyler hakkında sadece bilebileceğimizi bilebiliriz" şeklinde bir totolojiyle neticeleneceği için esasen boş bir düşüncedir. Krş. Allison, 2004, s. 63-64.

10 Kant'ın bilgi, Wittgenstein'in de dile sınır getirme çabalarındaki ortak duyarlılığa dair kısa bir karşılaştırmalı değerlendirme için bkz. Jens Pier, 2023, s. 4-9. Wittgenstein'in dilin sınırları konusundaki yaklaşımının Kant'ın düşüncesiyle ilişkisini irdeleyen Sluga'ya göre (2023, 147-151), Wittgenstein'in sınır getirmenin "imkânı ve imkânsızlığı" konusuna olan ilgisi köklü değişimler geçirmiş olsa da yaşamının sonuna kadar devam etmiştir.

bilen şeyler doğa bilimlerinin önermeleriyle sınırlı olduğunda, Wittgenstein, *Tractatus*'ta dile getirdiği önermelerin açıklamaya yönelik olduğunu, onları anlayan birinin "anlamsız (*nonsensical*)" olduğunu da anlayacağını ifade eder ve bu felsefi önermelerin bir yere çıkmak için kullanılabilecek bir merdiven gibi (araçsal) olduğunu belirtir (Wittgenstein, 1961, 6.522, 6.53, 6.54).¹¹ Ne var ki, Priest'in dediği gibi, böyle bir hamle söz konusu çelişkiyi ortadan kaldırmak için yeterli değildir. Öyle ki *Tractatus*'ta ortaya konulan önermeler "gerçek" bir merdivenden ziyade herhangi bir yükü taşımayacak sanal ("holografik") bir merdivenin basamakları gibidir, Wittgenstein'in kastettiği anlamda birer önerme bile değildir. Bu durumda, *Tractatus*'taki önermeler anlamsız iseler anlamaya konu olmamaları gerekir ya da anlaşılabilir iseler anlamsız olmamaları gerekir (Priest, 2023, s. 229).¹²

Geleneksel metafiziğe yönelik eleştirilerine rağmen Kant'ın metafiziğe tümüyle karşı olmadığı, ancak aklın tecrübeye konu olmayan nesnelere dair aşkın kullanımının, bilgi iddialarının yanılsamalara götürdüğü hususuna değindik. Bununla birlikte Kant, insan aklının tabiatından kaynaklanan birtakım aşkınsal idelerin zorunlu olduğunun da altını çizer. Aklın zorunlu birer kavramı olan bu aşkınsal idelerin karşılığı tecrübeye bulunmamakla beraber bunlar, saf aklın kavramları olmak hasebiyle keyfi bir şekilde uydurulmuş şeyler olmayıp, bütün tecrübeleri bir "mutlak koşullar toplamı" olarak belirleyen şeylerdir (Kant, 1998, A327/B384). Aklın pratik kullanımı açısından da maksimum olanı ifade eden bir ide her zaman en yüksek derecede verimli ve zorunludur, çünkü "mümkün bütün gayelerin zorunlu birliği idesi" olarak bütün fiiller için sınırlayıcı bir kuraldır. (Kant, 1998, A328/B385). Kant psikoloji, kozmoloji ve teolojinin nesneleri olan bu aşkınsal ideleri, sırasıyla, düşünen öznenin birliğini ifade eden *ruh*, görünüş koşullarının birliğini ifade eden *evren* ve düşünülebilecek bütün nesnelerin birliğini ifade eden *Tanrı* olarak üç başlık altında toplar (Kant, 1998, B391/A334).¹³ Ancak, insan aklı bu ideleri zorunlu olarak üretse de bunlar sadece öznel karakterde olup, söz konusu aşkınsal nesnelerin varlığı hakkında *a priori* bir yolla bilgi veriyormuş gibi yanılsamaya sebebiyet verirler. Ancak bunların yanılsamaya götürdüğünü söylerken Kant, bu idelerin gönderimde bulundukları şeylerin (nesnelerin) var olmadığı iddiasında değildir, çünkü onların varlığını inkâr etmek,

11 Hacker'a göre (2001, s. 82), Wittgenstein'in sonraki dönem felsefesinde metafiziğin eleştirisi Humecü, Kantçı veya doğrulamacı yaklaşıma dayanmaz.

12 Priest'e göre (2023, s. 230-234), Kant ve Wittgenstein'in söylenebilecek şeylere sınır getirme düşüncelerinde karşılaşılan çelişkiler bu projelerin tabiatından kaynaklandığı için bir sapma olarak görülmemelidir.

13 Kant (1998, B395-A338-B396) benzer şekilde, sadece Tanrı, özgürlük ve ölümsüzlüğün metafiziksel soruşturmanın amacı olan üç ide olduğunu düşünür.

tıpkı tasdik etmek gibi, insan bilgisinin sınırlarını aşmayı gerektirecektir. Dolayısıyla, bilginin konusu olmasa da bu aşkınsal idelerin gönderimde bulundukları şeyler var olabilir (Rohlf, 2010, s. 191-194).

Sentetik a priori önermeler konusunda başından beri Kant'a karşı duranların yanında, metafizik karşıtı düşüncelere sahip olan bazı analitik felsefeciler onun metafiziksel karakterli "aşkınsal idealizm" ile epistemolojisi-ndeki salt kavramsal çözümlemelerin içerdiği natüralist-olmayan unsurlara itiraz etmiştir (Westphal, 2010, s. 402). Ewing'in işaret ettiği gibi, Kant'ın metafizik eleştirisinde öne sürdüğü argümanlar ile çağdaş metafizik karşıtı felsefeciler arasında bir farklılık kadar bir benzerlikten de söz edilebilir. Pozitivist zihniyete sahip felsefecilerin daha önceki metafizikçilerin argümanlarını eleştirmek konusunda başarılı oldukları düşünülse de metafiziğin imkânını ortadan kaldırmak konusunda başarılı oldukları söylenemez. Çağdaş pozitivistlerden farklı olarak Kant'ın, *sentetik a priori* önermeleri kabul etse de salt düşünce veya kavramsal çözümlemeyle yeni bir şeye (bilgiye) varılamayacağı noktasında onlarla müttefik görüldüğünü belirtmek gerekir. Ne var ki bu yolla yeni bir bilgiye varılamayacağı iddiası da ayrıca temellendirilmeye muhtaç görünmektedir, çünkü tecrübeye referansla açıklanamayan *sentetik a priori* kabul edildiği takdirde böyle bir şeyin neden metafiziksel düzlem için de geçerli olamayacağı düşüncesi sorgulanmaya açık durmaktadır (Ewing, 1954, s. 372-373).

Kant'ta metafiziğin konusu açısından önemli olan *sentetik a priori* doğruların varlığına karşı mantıksal pozitivistlerin eleştirel yaklaşımından (örneğin, Ayer, 1971, s. 111-113)¹⁴ sonra Quine'nın analitik-sentetik ayrımına yönelik eleştirilerinin de etkisiyle bu türden (*sentetik a priori*) doğrular şüphe konusu olmuştur. Ancak mantıksal pozitivism ve gündelik dil felsefesiyle birlikte metafizik, değişik açılardan saldırılara maruz kalıp kısır bir döneme girmiş olsa da analitik felsefede metafizik alanında yeniden bir canlanma olmuştur; öyle ki analitik felsefeciler artık cevher, tümeller ve soyut varlıklara dair tartışmalara karşı dışlayıcı bir tutum sergilememektedir (Lowe, 1999, s. 1-2).¹⁵ Analitik felsefenin ikinci (orta) evresinde "Viyana Çevresi" olarak bilinen mantıksal pozitivistlerin Cambridge'dekinden daha çok etkili olması, Wittgenstein'in bu çevreyle ilişkilendirilmesi ve Ayer'in de etkisi sonucu "doğrulamacı" tezin yaygınlık kazanmasıyla analitik felsefenin mantıksal

14 Mantıksal pozitivistler böylece Kant'ın analitik-sentetik ayrımını bir şekilde benimsemelerine rağmen onun ampirik bilimin nesnelliğini temellendirmek açısından gerekli gördüğü sentetik a priori önermeleri kabul etmemiş, bu tür önermelerin matematiğin ve doğa bilimlerinin temelinde yer alması gerektiğini reddetmişlerdir (bkz. Minimah, 2016, s. 102).

15 Analitik felsefede metafiziğe/ ontolojiye dönüş konusunda bir değerlendirme için yine bkz. Kuşcu, 2016, s. 117-140.

pozitivizm ile popüler düzlemde özdeşleştirilir bir hale geldiği doğrudur (Beaney, 2013, s. 14). Buna karşılık Russell, ontolojisinde Meinong kadar aşırıya kaçmasa da matematiksel nesnelerin de diğer nesneler gibi varlığını kabul ederek realist bir tutum sergilerken; G. E. Moore da benzer şekilde “iyilik” gibi temel (“tanımlanamaz”) ahlaki niteliklerin nesnel bir şekilde, bizden bağımsız bir gerçekliğini ve “sezgisel” yolla kavranabilir olduğunu savunmuştur (Simons, 2013, s. 712). Böylece analitik felsefenin ilgi alanı ilk dönemlerinde mantık ve matematik felsefesi ile ahlak felsefesinin epistemolojik ve metafiziksel sorunlarını içeren çok geniş bir yelpazeye sahiptir. Günümüzde de analitik yaklaşım felsefenin neredeyse bütün alanlarında gözlemlenebilir; dil, mantık, matematik, zihin ve bilim felsefesindeki analitik yaklaşımı teizm, Marksizm ve feminist yaklaşımlarda da görmek mümkündür. Öyle ki analitik felsefede metafiziğin reddiyle ünlenen mantıksal pozitivizmde olduğu gibi “analitik metafizik” bir “tezat” ifade ederken günümüzde böyle bir terim saygın bir karşılığa sahiptir (Beaney, 2013, s. 4-5).

Simons’a göre, analitik felsefenin bu şekilde metafiziğin reddiyle tanımlanması hem eksik hem de geçmişte kalmış bir tasavvuru yansıtmaktadır, çünkü metafizik karşıtlığı ne analitik felsefeye mahsustur ne de bu tarz felsefe yapanların hepsine teşmil edilebilir. Analitik felsefenin daha çok orta döneminde (1930-1950) mantıksal pozitivizm ve gündelik dil felsefesinin ortaya çıkışıyla belirginleşen metafizik karşıtlığı, esasen bu akımın ilk dönem filozofları için de geçerli değildir; bu dönemde metafizik konularla ilgilenmek onlar için utanılacak bir şey de olmamıştır. Çünkü kiminle başlatılırsa başlatılsın analitik felsefenin doğuşunda etkin olan bütün düşünürler metafizikle ilgilenmiştir. Leibniz ve Bolzano’nun düşüncesinde zihinsel ya da fiziksel anlamda “atomik cevhercilik” işbaşında iken; Bolzano ve Frege, anlamın ve mantığın nesnelliğini temellendirmek için Platonik bir sezgiye dayanan “soyut varlıklar” ontolojisini öngörmüştür. Russell ve Moore için ise dış dünyada nesneler zihinden bağımsız ontolojik bir gerçekliğe sahiptir. Dolayısıyla, mantığın ve matematiğin temellerine yönelik soruşturmada daha sonraki dönemlerde “dil”e öncelik verilmesi, ilk dönemde görülen bu metafizik boyutun kaybolmasına sebebiyet vermiştir. Bu gelişimde, Wittgenstein’in “anlamsızlık” konusundaki sert çıkışları ile Kıta Avrupası’ndaki ampirist yönelimden dolayı ortaya çıkan, metafizik karşıtlığından beslenen düşünürlerin (“mantıkçıların ve bilim felsefecilerinin”) ortak etkisiyle metafiziğin anlamsızlığı, “Viyana Çevresi” olarak bilinen yaklaşımla belirgin bir hale gelmiştir. Daha sonraki dönemde metafizik karşıtı bu yönelimlerin kendi kendisini çürüten bir karakterde oldukları anlaşılrsa da bu yolla metafiziğe karşı duyulan bu şüpheli yaklaşım, analitik felsefenin oluşumunda

etkili bir akım olarak kalmıştır. Buna karşın analitik felsefede bir şekilde hep var olagelen metafizik 1950'li yıllardan itibaren, ilk döneminde olduğu gibi, özellikle mantık ve semantiğe varlıksal (ontik) bir karşılık bulmak noktasında yeniden ortaya çıkmıştır. Metafiziğe dair bu yönelim analitik felsefede olduğu kadar genel anlamda da felsefedeki önemli gelişmelerden biri olmuştur (Simons, 2013, s. 709-710).

Strawson'a göre, Kant'ın aşkın idealizmi aynı şekilde benimsenmemiş olsa da onun "Kopernik Devrimi"yle gelişen metafizik anlayışı (yani, bilginin nesnelere uygunluğunu değil, nesnelerin bilgimize uygunluğunu esas alan metafiziksel anlayış) bazı açılardan yirminci yüzyıl (analitik) felsefesi üzerinde artan canlı ve belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Böyle bir yaklaşımın metafiziğe yüklediği görev, bir araştırmada tecrübeye konu olan bütün nesnelerin uymak durumunda olduğu koşulları ifade eden "genel form veya çerçeveyi" ortaya koymakla sınırlıdır. Böyle bir bakış açısı "idealizm" olarak görüldüğünde, Strawson'a göre, bu analitik felsefede baskın yere sahiptir. Öyle ki *kendinde-gerçekliğe* kısmen erişim sağlayabileceğimizi düşündüğü için kendisini "realist" olarak gören Thomas Nagel gibi biri bile böyle bir faaliyette kişinin "özel yapısı" veya "beşerî perspektif"inden kurtulamayacağını düşünmesi bakımından Kant'a yaklaşmaktadır. Yine, Nagel'in idealist olarak gördüğü Wittgenstein ve Davidson kadar zımnen böyle olduklarını ima ettiği başta Quine ve Putnam olmak üzere diğer pragmatistler ile Dummett'in ortak noktası dünyaya ilişkin kavrayışımızın "beşerî anlığın ve söylemin sınırları içinde" gerçekleştiği düşüncesidir, denilebilir. Gerçekliği en iyi tasavvurumuzla sınırlayan bu yaklaşım idealizm olarak görülebilir, her ne kadar bunun ne ölçüde Kantçı olduğu aşkınsal idealizmin yorumlanmasına bağlı kalsa da. Amerikan pragmatizminin bir temsilcisi olarak "Tanrı'nın görüş-açısı"ni esas alan metafiziksel realizme karşı "içsel realizm" bağlamında doğruluğu beşerî epistemik çerçevede "en iyi", yani ideal bir rasyonel ittifak olarak savunan Putnam ile gerçekliği dilin anlaşılma imkânıyla sınırlayan ve böylece hiçbir gerçeklik ve doğruluk tasavvurunun insan tarafından anlaşılan bir dili veya dilsel (cümlesel) aktarımı aşamayacağını düşünen Davidson, Strawson'a göre, böyle bir idealizmin örnekleridir (Strawson, 1997, s. 232-234).¹⁶

Davidson'ın söz konusu düşüncesinin ise esasen Wittgenstein'in *Tractatus*'daki yaklaşımının bir uzantısı olduğunu düşünen Strawson'a göre, benzer şeyler Quine için de geçerlidir. Öyle ki Wittgenstein'in *Tractatus*'da dünyanın sınırlarının dilinin sınırları tarafından belirlendiğini düşüncesi, daha

16 Putnam'ın bu konudaki yaklaşımına dair bir değerlendirme için bkz. Reçber, 2009, s. 27-36.

sonraki döneminde bunu “dünyamız” ve “dilimiz” şeklindeki netleştirmesi, “ortak beşerî yaşam biçimleri”nin bir sonucu olan dilsel pratiklere dair toplumsal uzlaşma fikri bu bağlamda değerlendirilebilir. Dahası Strawson, Wittgenstein’in (*On Certainty*)’de “ampirik form”da olmalarına rağmen gerçekten tecrübeden çıkarsanmayan fakat bütün düşünsel faaliyetlerimize temel oluşturan ve böylece “dünya tasavvuru”nu oluşturan önermeler olarak ifade ettiği şeylerin (Wittgenstein’in kendisi bu konuda çekimser olsa da) Kant’ın *sen-tetik a priori* önermelerine karşılık geldiği kanaatindedir (1997, s. 234-235).

Kant’a atfettiği böyle bir metafizik anlayışı aşkınsal idealizmin yegane yorumu olmadığını belirten Strawson, bunun özellikle *görünen-şeyler* ve *kendin-de-şeyler* ayrımını öngören aşkınsal idealizmle ne ölçüde tutarlı olduğu açık olmadığı için başka yorumlarının göz ardı edilmemesi gerektiği kanaatindedir. Eğer aşkınsal idealizmin bilgimize konu olanlardan daha fazla şeylerin olduğundan ziyade bilgimize konu olanların bilgimize konu olmayan, tabiatları hakkında hiçbir şey bilmediğimiz şeylerin görünüşleri olduğu (dolayısıyla duyularımıza konu olan görünüşler ile onlara karşılık gelen ama “duyu-üstü” ya da “kavranabilir” olmak üzere iki varlık alanı olduğu) şeklindeki bir başka yorum doğruysa, Strawson’a göre, Kant’ın söz konusu etkisinden söz edilemez. Ancak söz konusu etki aşkınsal idealizmin kuşatıcı olmayan bir yorumuna da dayansa, Strawson’a göre, yirminci yüzyıl analitik felsefesi üzerinde bir şekilde Kant kadar etkili olan başka bir modern dönem düşünüründen söz edilemez (1997, s. 241-243). Strawson’ın söz ettiği Kant’ın etkisinin görüldüğü bu düşünürlere, O’Shea’ye göre, J. McDowell ile R. Brandom’ı, sırasıyla *Mind and the World* ile *Making It Explicit* adlı eserlerinde Wilfrid Sellars’ın (Kantçı) yaklaşımı dolayımında dile getirdikleri düşünceleri sebebiyle eklemek gerekir (2006, s. 524-525).

Görüldüğü gibi, Kant’ın “Kopernik devrimi”nde anahtar role sahip olan aşkınsal idealizmin tam olarak ne anlama geldiği, hatta tutarlı bir şekilde savunulup savunulamayacağı ciddi bir yorum ve değerlendirme konusudur. Muhtemelen buradaki en önemli noktaların başında da Kant’ın aşkınsal idealizminde *kendin-de-şeylerin* sistem içerisindeki problematik statüsü gelmektedir. Onun düşüncesinde *kendin-de-şeyler* (yani tasarımlarımıza neden olan şeyler) olmadan görünüşlerine anlam vermek mümkün olmamakla beraber bunun tutarlı bir şekilde nasıl temellendirilebileceğini görmek oldukça zordur. Bunu muhtemelen en açık şekilde Jacobi, Kant’ın *Saf Aklın Eleştirisi*’ndeki temel düşüncesini anlamak noktasında karşılaştığı zorluk bağlamında dile getirmiştir: duyularımızı nedenleyen *kendin-de-şeylerin* varlığına dair “bu ön varsayım *olmaksızın* sisteme giremezdim, ama onunla [bu ön varsayımla] onun [sistemin] içinde kalamazdım” (Jacobi, 1994, s. 336).

Diğer taraftan bilgimize konu olan şeylerin sadece görünümünden ibaret olduğu, dolayısıyla zihinden bağımsız gerçeklik hakkında bilemeyeceğimiz noktasında karşılaşılan zorluğu gidermenin bir yolu, Allison'a göre, Kant'ın *aşkınsal realizm* ile *aşkınsal idealizm* arasında yaptığı karşılaştırmadır. Buna göre aşkınsal idealizm ile aşkınsal realizmin temel farkı birincisinin *görünen-şeyler* ile *kendin-de-şeyler* arasındaki "aşkınsal ayrımı" dikkate almamasıdır. Bu durumda böyle bir ayrımı yapmayan metafiziksel ve epistemolojik yaklaşımlar (metafiziksel realizm, rasyonalizm, ampirizm ve hatta Berkeleyci idealizm) aşkınsal realizm kapsamında değerlendirilecektir. Allison'a göre, aşkınsal idealizmin aşkınsal realizmin bütün bu formlarından nasıl ayrıldığını görmenin bir başka yolu, ikincisinin "metafiziksel ve hatta epistemolojik" karakterli olmaktan ziyade "tanrı-merkezli" bir bilgi paradigmasını esas alan "meta-felsefî veya meta-epistemolojik" bir yaklaşım sergilemesidir. Böylece aşkınsal idealizm metafiziksel karakterli değil, alternatif bir "meta-epistemolojik" kuram olarak görülecektir. Böyle bir yaklaşım, aşkınsal realizmden farklı olarak varlıkların idraki veya bilgisi konusunda "tanrı-merkezli" ("Tanrı'nın görüş açısı"nı öngören) değil, "insan-merkezli" bir görüşü esas almaktadır ki bu da Kant'ın "Kopernik devrimi"yle ifade ettiği meta-epistemolojik bakış açısıdır (Allison, 2006, s. 112-114).¹⁷

Kant'ın aşkınsal idealizmiyle ilgili farklı yorumlar¹⁸ bulunmakla birlikte öyle görünüyor ki onun genel anlamda "insan-merkezli" bir bilgi metafiziğini öngördüğü noktasında bir uzlaşımdan söz edilebilir. Nitekim Kant'ın metafizisel etkisi bağlamında, Strawson'ın metafiziksel realizmin "Tanrı'nın görüş açısı"nı reddeden Putnam gibi düşünürler hakkındaki yorumu ile Allison'ın düşünceleri, "insan-merkezli" olmaları noktasında örtüşmektedir. Ne var ki buradaki temel sorun, "Tanrı'nın görüş açısı" olarak ifade edilen realist bir perspektif öngörülmeden aşkınsal idealizmin bile tutarlı bir şekilde dile getirilip getirilemeyeceği; buna bağlı olarak *görünümler* ile *kendin-de-şeyler* ayrımına dayalı bir meta-epistemolojik kuramına anlam verilip verilemeyeceği gibi durmaktadır.

Görüldüğü gibi, analitik felsefede mantıksal pozitivizmin metafiziği reddi uzun süre etkili olmadığı gibi, bizzat öngörmüş olduğu metafiziksel varsayımlar sebebiyle eleştiriye maruz kalırken; Quine ve Strawson gibi felsefecilerin yaklaşımlarında "analitik" veya "betimleyici" bir metafizik anlayış kendini göstermiştir (Beaney, 2013, s. 16). Özellikle Strawson'ın "betimleyici metafizik" ve "aşkınsal idealizm" ile ilgili görüşleri analitik felsefede hem

¹⁷ Heidegger'e göre, Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi* kitabı epistemolojik değil, ontolojik karakterlidir. Bu konuda bkz. Paul Gerner, 2006, s. 507-512.

¹⁸ Bu konudaki bazı yaklaşımların bir özeti ve değerlendirmesi için bkz. Allison, 2004, s. 3-19.

Kant'a olan ilgiyi hem de onun metafizik ve epistemolojiye yaklaşımının canlanmasına sebebiyet verdiği (O'Shea, 2006, s. 522) söylenebilir. Ne var ki Quine "ontoloji" gibi terimler kullansa da onun bu yönelimi, Strawson'a benzer şekilde, analitik felsefede klasik anlamda metafiziğin yeniden canlanmasından ziyade bir "hafif dokunuş" olarak ortaya çıkmıştır (Simons, 2013, s. 721). Benzer şekilde, mantıksal pozitivistler tarafından reddedilen metafiziğin analitik felsefe içinde yeniden ortaya çıkışında ya da "dirilişinde" etkili olan Strawson'la birlikte, "iyi" ve "kötü" metafizik gibi bir ayrıma gidilirken iyi görülen *betimleyici* metafizik, "sadece kavramsal yapımızın en genel niteliklerini" ortaya koymayı amaçlar (Martinich, 2001, s. 3). Strawson'a göre, genellikle revizyonist olan metafizik anlayışa karşı, "Betimleyici metafizik dünya hakkındaki düşüncemizin yapısını betimlemekle yetinir, revizyonist metafizik daha iyi bir yapı üretmekle ilgilenir" (1959, s. 9). Metafiziğin analitik felsefede yeniden canlanışında Quine'in rolünün ne olduğu da tartışmalı bir konudur. Quine'in eleştirileriyle "metafiziği pozitivistizmden kurtardığı" şeklinde yaygın kanaatin gerçeği yansıtmadığını düşünen Price'a göre, pozitivistlerin Hume'dan beri yıkmaya çalıştığı iri metafiziğe kıyasla Quine'in dirilttiği düşünülen metafizik, bir "soluk zombi" gibidir. Öyle ki Quine'in eleştirisi Carnap'ın metafizik-karşıtı görüşlerini temelde etkilemediği için hala onun bıraktığı yerde, cansız olduğu gibi, ikisinin de görüşleri bir "deflasyonist metafizik" noktasında örtüşmektedir (Price, 2009, s. 322).

Diğer taraftan, metafiziği geleneksel anlamda "gerçekliğin en temel yapısına ilişkin bir araştırma olarak" düşünen Lowe'e göre (1999, s. 2) *kendinde* gerçeklik hakkında bir şey söylemeyen, ilgi alanını gerçeklik hakkındaki düşüncemizin zorunlu özellikleri hakkındaki bir araştırmayla sınırlayan (yeni-Kantçı) böyle bir metafizik, savunulabilir olmaktan uzaktır. Algının zaman ve mekânda yer alan nesnelerinden, birbirleriyle olan nedensel ilişkilerinden ve yine, Kant'ın düşündüğü gibi, özbilinçsel varlıkların düşünce ve tecrübelerinin zaman içindeki düzenlenmesinden söz edebilmek "algılanabilir nesnelerin dünyası"na göndermede bulunmayı kaçınılmaz kılacaktır. Kaldı ki düşüncelerimiz gibi biz de gerçekliğin bir parçası olduğumuza göre, düşüncelerimizin zorunlu özelliklerinden söz edip bu yolla "gerçekliğin tabiatı" hakkında bir iddiada bulunmamış olmak bir çelişkidir. Böylece, Lowe'e göre metafiziği geleneksel tasavvurundan farklı olarak bu yolla meşrulaştırmak, metafiziksel iddiaları sadece kavramsal bir çerçevenin betimlemesiyle sınırlamak ilgili çerçeveye hapsolmak anlamına gelir ki bu, metafiziğin eleştirel karakterini göz ardı etmek demektir. Bu durumda söz konusu kavramları "betimlemekle veya çözümlemekle" yetinmeyecek bir yaklaşım, hangi kavramların veya kavramsal çerçevenin "gerçekliğe" daha

uygun olduğu gibi bir soruyla karşı karşıya kalacaktır. Birbirini karşılıklı olarak dışlayan kavramsal çerçevelerin varlığı dikkate alındığında, bir kavramsal çerçevenin iç-tutarlılığının kendi başına gerçeklikle daha doğru bir ilişkide bulunmak için yeterli olmayacağı gerçeği böyle bir gözden geçirme faaliyetine sebebiyet verecektir (1999, s. 5-6).¹⁹

Lowe'e göre, "metafiziğin eşyanın temel yapısının içyüzüne [ilişkin] mutlak olarak kesin ve değiştirilemez sezgiler sağlayabileceği beyhude umudundan vazgeçersek, metafiziğin bizatihi icra edilebilir a priori bir disiplin olduğu ve üstelik *gerçek* imkânları –gerçekliğin 'kendindeki hali' için imkânları iş edindiği inancını koruyabiliriz" (1999, s. 24). Bu bağlamda, kategorilerin sadece fenomenal düzlemde zaman ve mekân içindeki varlıklara uygulanabileceği şeklindeki Kantçı bir itirazın güvenceden yoksun olduğunu düşünen Lowe, böyle bir sınırlamanın kendi kendisiyle çelişmek sonucunu doğuracağını belirtir. Tecrübeden bağımsız olarak, zaman ve mekânın gerçekliğin değil, fenomenal olana ilişkin olduğu sorusunun bizzat kendisinin metafiziksel karakterli olduğunu düşünen Lowe'a göre, böyle bir soruyu yanıtlamaya çalışan Kant'ın metafiziği tutarlı olmayacaktır (1999, s. 24-25).

Görüldüğü gibi "analitik felsefe" ve "metafizik" ilişkisi görüldüğünden çok daha farklı ve karmaşık bir yapıya sahip olduğundan bu konudaki herhangi bir genelleme doğru olmayacaktır.²⁰ Analitik felsefeyi "metafizik-karşıtı" veya "geleneksel metafiziksel sorunlara" karşı olarak görenler, Zimmerman'ın belirttiği gibi, aslında bu felsefe akımını belli bir dönemle tanımlama yanılışına düşmektedir. Metafizik için "karanlık" olan bu dönem, R. Carnap ve Ayer'in sırasıyla 1935 ve 1936 yıllarında yayınladıkları çalışmalarıyla başlayıp yaklaşık çeyrek yüzyıl etkinliğini sürdüren pozitivizmdir. Russell ve Moore'un çalışmalarında görüldüğü gibi, geleneksel metafiziksel sorunlara ve çözümlere yer veren analitik felsefenin ilk evresinden farklı olarak metafizik yaklaşımların duraksadığı bu dönem, pozitivizmle başlayıp daha sonra Wittgenstein'in geç (ikinci) dönem felsefesi ve Austin'le zirvesine ulaşan gündelik dil felsefesiyle devam etmiştir. Kaldı ki 1930'lu ve 1940'lı yıllarda da metafiziksel çalışmalar ortaya koyan felsefeciler de bulunuyordu. Quine'in ampirizme yönelttiği eleştirilerle başlayan süreçle metafizik karşıtı dönem gözden kaybolurken, analitik felsefenin ilk evresinde olduğu gibi, 1960'lı ve 1970'li yıllardan itibaren metafiziğin geleneksel sorunlarına ilgi yeniden uyanmıştır. Kripke'nin modal mantık

19 Lowe'e göre (1999, s. 3-7) geleneksel anlamdaki böyle bir metafiziğe karşı olan yaklaşımlar "görecelik, bilimcilik, yeni-Kantçılık ve semantikçilik" olarak sınıflandırılabilir.

20 Analitik felsefenin metafizik karşıtlığı ile tanımlanamayacağına dair bir değerlendirme için bkz. Güven, 2015, s. 20-21.

alanındaki çalışmaları “özcü metafizik” alanında bir canlanmaya kapı aralarken; sayılar, tümeller, olaylar ve nedensellik gibi geleneksel metafiziğin konularının yanı sıra özgür irade, cevher düalizmi (ruh ve beden) ile Tanrı’nın varlığı için ileri sürülen ontolojik ve kozmolojik kanıt gibi metafiziksel konular analitik felsefenin gündemine yeniden girmiştir (Zimmerman, 2004, s. xvi-xviii).²¹

Sonuç olarak, şimdiye kadar yapılan çözümlemelerden anlaşılacağı üzere, analitik felsefenin anlam ve kapsamı ile tarihsel arkaplanına dair tartışma götürmeyen bir yargıya varmak zor olduğu gibi, “analitik felsefe” ile “metafizik” ilişkisi konusunda da bir genellemeye gitmek doğru değildir. Analitik felsefenin ilk dönemi olarak adlandırılan evrede metafiziksel konular analitik bir ilginin konusu olmasına rağmen, daha sonraki (ikinci) evrede özellikle mantıksal pozitivistin popüler hale gelmesi analitik felsefenin metafizik karşıtı olarak düşünülmesine sebebiyet vermiştir. Kant’ın özellikle metafiziğe yönelik eleştirilerinin yankısının analitik felsefe üzerindeki etkisini, aralarındaki farklılıklara rağmen mantıksal pozitivistin metafizik karşıtlığında görmek mümkündür. Mantıksal pozitivistlerden farklı olarak Kant, epistemik-olmayan bir düzlemde geleneksel metafiziğin kimi unsurlarını aşkınsal felsefe bağlamında korumaya çalışsa da bu noktada ne kadar tutarlı olduğu ciddi bir sorudur. Özellikle metafizik eleştirisinde *phenomena* ve *noumena* ayrımı temelinde bilgiye sınır getirmek noktasında çelişkiye düşmeden bir temellendirilmenin nasıl yapılabileceği noktasında Kant’ın karşılaştığı sorunların, Wittgenstein’in *Tractatus*’ta dile sınır getirme çabasında da benzer bir şekilde tekrarlandığını görmekteyiz. Aslında bu durum bir bakıma, Kant’ın da dile getirdiği üzere, insan zihninin metafizik arayıştan vazgeçmesinin imkânsızlığı gibi,²² bu bağlamda bir sınır getirmenin de kişiyi bir şekilde kendi kendisiyle çelişen bir noktaya getireceğini göstermesi açısından önemli görünmektedir. Muhtemelen bu veya benzer neden-

21 Analitik felsefe ile metafizik ilişkisi konusunda, Zimmerman’a göre, üç temel yaklaşımdan söz edilebilir. Bunlardan ilki, yirminci yüzyılın ilk yarısından itibaren bu gelenekten ayrılıp, “analitik felsefe” ile “metafizik” arasındaki ilişkiyi olumsuz olarak tasavvur eden, hatta “analitik metafizik” terimini çelişkili bulan felsefecilerdir. Farklı felsefi eğilimlere sahip olsalar da kendilerini metafizikçi olarak gören fakat analitik yaklaşımı dışlayan bu felsefeciler için analitik felsefe, metafiziğin derin sorunlarına muhalif bir karaktere sahiptir (örneğin, C. Hartshorne, N. Clarke, J. N. Findlay, P. Weiss gibi). İkinci yaklaşıma dâhil olanlar “analitik felsefeci” olarak tanımlanmaktan bir rahatsızlık duymayıp, metafiziksel sorunları analitik bir tarzda ele alıp çözümlemeye çalıştıkları için “analitik metafizikçiler” olarak adlandırılacak felsefecilerdir (R. Chisholm, S. Kripke, D. Lewis gibi). Üçüncü tür yaklaşımı sergileyen felsefeciler ise analitik metafizikçilerin yaklaşımının yanlış istikamette gittikleri için bir çıkmazla karşı karşıya kaldığını düşünen ve bu noktada, ilk yaklaşımı savunanlara benzemekle beraber “analitik-olmayanlar” tarafından yine de “analitik felsefeci/ metafizikçi” olarak görülenlerdir ki bunlar “yeni dalga metafizikçileri” olarak adlandırılabilir (Zimmerman, 2004, s. x-xi).

22 Nitekim günümüz analitik felsefecilerinden Richard Taylor (1992, s. 8) da Kant’a benzer şekilde metafiziğe duyulan ihtiyacın varlığını hep sürdüreceğini, kimsenin onu ortadan kaldıramayacağını belirtir.

ledir ki mantıksal pozitivizmin kendi kendisini çürüten iddiaları gibi, bu anlamda dile, düşünceye ve bilgiye kategorik bir sınır getirmenin karşılaştığı açmazlar analitik felsefede metafiziğe olan ilginin yeniden canlanmasıyla neticelenmiştir. Ayrıca analitik felsefenin ilk evresinde de karşılaştığımız bu türden metafiziksel soruşturmaların karakterinin, geleneksel felsefede karşılaştığımız metafizik yaklaşımlardan farklı olarak bir sistem kurma çabasından ziyade değişik metafiziksel konuların/ sorunların analitik bir yöntemle ele alınması şeklinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Genel anlamda dilsel, kavramsal, ontolojik çözümlemelere dayanan böyle bir yöntemin belki de en önemli özelliği, geleneksel metafizik sorunlar kadar felsefenin birçok alanına uygulanabilmesi gibi görünmektedir. Ancak bütün bu süreçte Kant'ın metafizik eleştirisinin ve aşkınsal idealizm düşüncesinin analitik felsefe üzerinde doğrudan ve dolaylı etkileri ile dönüştürücü bir rolünün olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Kaynakça

- Allison, Henry E. (2004). *Kant's transcendental idealism: An interpretation and defense*. Yale University Press.
- Allison, Henry E. (2006). Kant's transcendental idealism. *A companion to Kant*, ed. Graham Bird (ss. 111-124). Blackwell.
- Ayer, A. J. (1971). *Language, truth and logic*. Penguin Books.
- Beane, Michael (2013) What is analytic philosophy? *The Oxford Handbook of the History of Analytic Philosophy*, ed. Michael Beane (ss. 3-29). Oxford University Press.
- Diamond, Cora (2010). Inheriting from Frege: The work of reception, as Wittgenstein did it. *The Cambridge Companion to Frege*, ed. Michael Potter, Tom Ricketts (ss. 550-601). Cambridge University Press.
- Dummett, Michael (1993). *Origins of analytical philosophy*. Harvard University Press.
- Ewing, A. C. (1954). Kant's attack on metaphysics. *Revue Internationale de Philosophie*. 8(30), 371-391.
- Føllesdal, Dagfinn (1997). Analytic philosophy: What is it and why should one engage in it? İng. çev. H. J. Glock, *The Rise of Analytic Philosophy*, ed. Hans-Johann Glock (ss. 1-16). Blackwell.
- Gava, Gabriele (2024). Can metaphysics become a science for Kant? *Metaphysics as a Science in Classical German Idealism*, ed. Robb Dunphy, Toby Lovat (ss. 150-166). Routledge.
- Glock, Hans-Johann (2008). *What is analytic philosophy?* Cambridge University Press.
- Glock, Hans-Johann (2013). The owl of minerva: Is analytic philosophy moribund?. *The Historical Turn in Analytical Philosophy*, ed. Erich H. Reck (ss. 326-347). Palgrave Macmillan.
- Gorner, Paul (2006). Phenomenological interpretations of Kant in Husserl and Heidegger. *A Companion to Kant*, ed. Graham Bird (ss. 500-512). Blackwell.
- Güven, Özgüç (2015). Analitik felsefenin tanımlayıcı özellikleri üstüne. *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Tartışmaları* 28, 11-24.
- Hacker, P. M. S. (1997). The rise of twentieth century analytic philosophy. *The Rise of Analytic Philosophy*, ed. Hans-Johann Glock (ss. 51-76). Blackwell.
- Hacker, P. M. S. (2001). Ludwig Wittgenstein (1889-1951). *A companion to Analytic Philosophy*, ed. A. P. Martinich, David Sosa (ss. 68-93). Blackwell.
- Hanna, Robert (2001). *Kant and the foundations of analytic philosophy*. Clarendon Press.
- Jacobi, Friedrich Heinrich (1994). *The main philosophical writings and the Novel Alwill*. İng. Çev. George di Giovanni. McGill-Queen's University.

- Kant, Immanuel (1998). *Critique of pure reason*. İng. çev. Paul Guyer, Allen W. Wood. Cambridge University Press.
- Kant, Immanuel (2004). *Prolegomena to any future metaphysics*. İng. çev. Gary Hatfield. Cambridge University Press.
- Kuşcu, Egemen S. (2016). Analitik felsefe: dile dönüşten ontolojiye dönüş. *Kutadgu-bilig: Felsefe-Bilim Tartışmaları* 31, 117-140.
- Lewin, Michael (2023). Kant on philosophy as conceptual analysis. *Con-Textos Kantianos* 18, 11-20.
- Lowe, E. J. (1999). *The Possibility of metaphysics: substance, identity and time*. Clarendon Press.
- Martinich, A. P. (2001). Introduction. *A Companion to Analytic Philosophy*, ed. A. P. Martinich, David Sosa (ss. 1-5). Blackwell.
- Minimah, Francis Israel (2016). The influence of Kant's critical philosophy on logical positivism. *Inkanyiso, Jnl Hum & Soc Sci* 8(2), 97-107.
- Monk, Roy (1997). Was Russell an analytic philosopher? *The Rise of Analytic Philosophy*, ed. Hans-Johann Glock (ss. 35-50). Blackwell.
- Moore, A. W. (2006). The Bounds of sense. *Philosophical Topics* 34, 327-344.
- O'Shea, James (2006). Conceptual connections: Kant and the Twentieth century analytic tradition. *A Companion to Kant*, ed. Graham Bird (ss. 513-526). Blackwell.
- Pier, Jens (2023). Introduction: Where intelligibility gives out. *The Limits of Intelligibility: Issues from Kant and Wittgenstein*, ed. Jens Pier (ss. 1-19). Routledge.
- Price, Huw (2009). Metaphysics after Carnap: The ghost who walks? *Metametaphysics: New Essays on the Foundations of Ontology*, ed. David Chalmers vd. (ss. 320-246). Oxford University Press.
- Priest, Graham (2023). On transcending the limits of language. *The Limits of Intelligibility: Issues from Kant and Wittgenstein*, ed. Jens Pier (ss. 219-237). Routledge.
- Reck, Erich H. (2002). Wittgenstein's "great debt" to Frege: biographical traces and philosophical themes. *From Frege to Wittgenstein: Perspectives on Early Analytic Philosophy*, ed. Erich H. Reck (ss. 3-38). Oxford University Press.
- Reçber, Mehmet Sait (2009). Putnam, realizm ve dinî inanç. *Felsefe Dünyası* 50, 27-47.
- Reed, Delbert (2007). *The origins of analytic philosophy: Kant and Frege*. Continuum.
- Rohlf, Michael (2010). The ideas of pure reason. *The Cambridge Companion to Kant's Critique of Pure Reason*, ed. Paul Guyer (ss. 190-219). Cambridge University Press.
- Rotenstreich, Nathan (1954). Kant's concept of metaphysics. *Revue Internationale de Philosophie* 8/30, 392-408.

- Sel, Murat (2025). Alfred Jules Ayer'de metafizik eleştirisi ve doğrulanabilirlik problemi. *Felsefe Dünyası* 81, 132-147.
- Simons, Peter. (2013). Metaphysics in analytic philosophy. *The Oxford Handbook of the History of Analytic Philosophy*, ed. Michael Beaney (ss. 709-728). Oxford University Press.
- Sluga, Hans (2023). Wittgenstein on the limits of language. *The Limits of Intelligibility: Issues from Kant and Wittgenstein*, ed. Jens Pier (ss. 137-153). Routledge.
- Sprigge, T. L. S. (2001). A. J. Ayer (1910-1989). *A Companion to Analytic Philosophy*, ed. A. P. Martinich, David Sosa (ss. 205-217). Blackwell.
- Strawson, P. F. (1959). *Individuals: An essay in descriptive metaphysics*. Routledge.
- Strawson, P. F. (1966). *The bounds of sense: An Essay on Kant's critique of pure reason*. Mathuen.
- Strawson, P. F. (1997). *Entity, identity and other essays*. Clarendon Press.
- Taylor, Richard (1992). *Metaphysics*. Prentice-Hall.
- Tümkaya, Serdal (2020). Analitik felsefe diye bir felsefe okulu var mıdır? *Felsefe Dünyası* 72, 290-309.
- Van Inwagen, Peter vd. (2023). Metaphysics. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2023/entries/metaphysics/> (05.12.2025).
- Westphal, Kenneth R. (2010). Kant's *critique of pure reason* and analytic philosophy. *The Cambridge Companion to Kant's Critique of Pure Reason*, ed. Paul Guyer (ss. 401-430). Cambridge University Press.
- Wilson, Catherine (2024). Kant's promise of a scientific metaphysics. *Metaphysics as a Science in Classical German Idealism*, ed. Robb Dunphy & Toby Lovat (ss. 132-149). Routledge.
- Wittgenstein, Ludwig (1961). *Tractatus Logico-Philosophicus*, İng. çev. D. F. Pears, B. F. McGuinness. Routledge.
- Zimmerman, Dean (2001). Roderick Chisholm (1916-1999) ("Part II: Metaphysics"). *A Companion to Analytic Philosophy*, ed. A. P. Martinich, David Sosa (ss. 281-295). Blackwell.
- Zimmerman Dean W. (2004). Prologue: Metaphysics after the twentieth century. *Oxford Studies in Metaphysics*, 1, ed. Dean W. Zimmerman (ss. ix-xxii). Clarendon Press.